

ISLOM BANKI TAMOYILLARI

Sindarov Shuhrat
Mamadiyorov Hasan

Annotatsiya: *Ushbu maqola islom bankining asosiy tamoyillarini chuqur tahlil qiladi, uning shariat qonunlariga asoslangan mexanizmlari, operatsion xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarini yoritadi. Unda ribo, g'arar va maysir kabi asosiy taqiqlarga alohida e'tibor qaratilib, moliyaviy faoliyatning aktivlarga asoslanganligi va tavakkalchilikni taqsimlash prinsiplari ko'rib chiqiladi. Murabaha, ijarah, mudarabah va musharakah kabi asosiy islomiy moliyaviy shartnomalar tahlil qilinadi. Maqolada islom bankining axloqiy o'lchovlari, Maqasid al-Shariah kontekstidagi ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari, global rivojlanishi hamda tartibga solish va kelajak istiqbollari baholanadi. O'zbekistondagi rivojlanish konteksti, jumladan Islom Taraqqiyot Banki bilan hamkorlik ham o'z aksini topgan.*

Kalit so'zlar: *Islom banki, Shariat tamoyillari, Riba, Moliyalashtirish, Mudarabah, Murabaha, Maqasid al-Shariah, Tavakkalchilikni taqsimlash*

KIRISH

Islom banki, yoki shariatga muvofiq moliya, moliyaviy faoliyatni shariat (islom qonunlari) asosida boshqaradigan tizim bo'lib, islom iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratilgan. Bu tizim o'zining noyob tamoyillari bilan an'anaviy banklardan sezilarli darajada farq qiladi, asosan ribo (foiz yoki sudxo'rlik) ning qat'iy taqiqlanishi, g'arar (haddan tashqari noaniqlik) va maysir (qimor) ning yo'l qo'yilmasligi bilan ajralib turadi. Tarixan islomiy moliya turli darajadagi izchillik bilan qo'llanilgan bo'lsa-da, XX asr oxiridagi islomiy uyg'onish zamonaviy islomiy moliya institutlarining tashkil topishiga turtki bo'ldi.

So'nggi bir necha o'n yilliklar ichida islom banki global miqyosda sezilarli darajada kengaydi. 2009 yilga kelib, butun dunyo bo'ylab 300 dan ortiq islom banki va 250 ta investitsiya fondi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2014 yilga kelib ularning umumiy aktivlari taxminan 2 trillion dollarga yetdi, bu jahon moliyaviy aktivlarining qariyb 1 foizini tashkil etadi. Bu institutlar asosan Fors ko'rfazi hamkorlik kengashi mamlakatlari, Pokiston, Eron va Malayziyada joylashgan bo'lib, sektorning an'anaviy banklardan ko'ra tezroq o'sishi prognoz qilinmoqda.

Islom moliyasi 1960-yillardan boshlab yillik 15-20% o'sish sur'atlari bilan 75 dan ortiq mamlakatlarda, jumladan musulmon aholisi ko'p bo'lmagan davlatlarda ham faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston uchun ham islom moliyasining ahamiyati ortib bormoqda. Mamlakat 2003 yilda Islom Taraqqiyot Banki (ITB) ga a'zo bo'ldi, bu esa ITB Guruhining O'zbekistondagi portfelini Markaziy Osiyodagi eng yirik portfelga aylantirib, 1,8 milliard dollardan oshiq mablag'ni tashkil etdi. Bu rivojlanish islomiy moliyaning o'zbek iqtisodiyotiga integratsiyasi va uning tamoyillarini o'rganish zaruratini

ta'kidlaydi. Ushbu maqolaning maqsadi islom bankining asosiy tamoyillarini atroflicha ko'rib chiqish, uning shariat asoslari, operatsion mexanizmlari, asosiy moliyaviy shartnomalari, axloqiy o'lchovlari hamda kelajak istiqbollari tahlil qilishdan iborat.

Shuningdek, islom bankini "ilohiy hidoyatga qaytish" va "iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish" ramzi sifatida olqishlagan tarafdorlarining qarashlari bilan birga, uni "qonuniy hiylalar" dan foydalanganlikda, chinakam axloqiy investitsiya modellarini ishlab chiqa olmaganlikda va an'anaviy banklarga nisbatan yuqori xarajat va tavakkalchiliklarni keltirib chiqarishda ayblagan tanqidchilarning fikrlari ham ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism

Islom bankining butun faoliyati shariat qonunlariga asoslangan bo'lib, bir qator qat'iy taqiqlarga rioya qilishni talab qiladi. Bu taqiqlarning asosiylari ribo, g'arar va maysir hisoblanadi.

Ribo: Islomiy moliyaning eng markaziy taqiqlaridan biri ribo bo'lib, u asosan foiz yoki sudxo'rlikni anglatadi. Qur'on va Hadislarda ribo qat'iy qoralanadi. Ribo taqiqining aniq ta'rifi musulmon ulamolari o'rtasida munozarali bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, uning mohiyati pullarning vaqt o'tishi bilan ortiqcha qiymatga ega bo'lishi va bu ortiqcha qiymatning hech qanday real aktiv yoki mehnat bilan bog'liq bo'lmasligida ko'riladi. Islom banki ushbu taqiqni chetlab o'tish emas, balki undan to'liq qochishga intiladi, moliyaviy faoliyatni real iqtisodiy operatsiyalar bilan bog'lash orqali halol daromad olishni targ'ib qiladi.

G'arar: G'arar tushunchasi haddan tashqari noaniqlik, noma'lumlik yoki tavakkalchilikni anglatadi. Shariat shartnomalarda aniqlik, oshkoralik va adolatni talab qiladi. Shuning uchun, natijasi noma'lum bo'lgan yoki bir tomonning katta yo'qotishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan shartnomalar, masalan, spekulativ operatsiyalar, g'arar tufayli taqiqlanadi. Bu taqiq, moliyaviy tizimda shaffoflik va barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan.

Maysir: Maysir deganda qimor o'yinlari yoki omadga asoslangan moliyaviy operatsiyalar tushuniladi. Islom qimor o'yinlarini ijtimoiy zararli va boylikni adolatsiz taqsimlashga olib keluvchi deb biladi. Shuning uchun, islomiy moliya fond o'yinlari, lotereyalar yoki tavakkalchilikka asoslangan yuqori spekulativ vositalardan voz kechadi.

Bundan tashqari, shariat haram (taqiqlangan) hisoblangan tovarlar yoki xizmatlarga investitsiya kiritishni man qiladi. Bunga alkohol, cho'chqa mahsulotlari, qurol-yarog'lar, qimor biznesi va porno sanoat kabi sohalar kiradi. Bu taqiqlar islom bankining axloqiy asosini mustahkamlaydi va moliyaviy faoliyatni jamiyatga foydali bo'lgan va shariat qadriyatlariga zid bo'lmagan sohalarga yo'naltirishni ta'minlaydi.

Islom bankining operatsion tamoyillari an'anaviy bank tizimidan keskin farq qiladi, ayniqsa aktivlarga asoslangan moliyalashtirish va tavakkalchilikni taqsimlash kabi jihatlari bilan.

Aktivlarga asoslangan moliyalashtirish: An'anaviy banklar asosan pulni pulga almashtirish, ya'ni foiz evaziga kredit berish orqali daromad topadi. Islom banki esa har doim moliyaviy operatsiyalarni real aktivlar yoki savdo operatsiyalari bilan bog'laydi. Bu shuni anglatadiki, bank pulni to'g'ridan-to'g'ri qarzga bermaydi, balki mijoz xarid qilmoqchi bo'lgan tovarni sotib olib, unga ustama bilan sotadi (murabaha) yoki mijozga biror aktivni ijaraga beradi (ijarah), yoki mijoz bilan biznes loyihasiga sherik bo'ladi (musharakah, mudarabah). Bu yondashuv moliyaviy tizimni real iqtisodiyot bilan mustahkam bog'laydi, bu esa spekulativ pufakchalarning oldini olishga yordam beradi. ITB vakili Husan Hasanovning ta'kidlashicha, islomiy moliya foiz olish o'rniga foyda va zararni taqsimlash, real aktivlarga asoslangan moliyalashtirish va sheriklikka urg'u berish bilan an'anaviy bankdan ajralib turadi.

Tavakkalchilikni taqsimlash (Profit and Loss Sharing - PLS): Islom bankining yana bir asosiy tamoyili tavakkalchilik va foydani (yoki zararni) taqsimlashdir. An'anaviy kreditlashda bank o'z kreditini foiz evaziga qarz oluvchiga beradi va loyiha muvaffaqiyatsizlikka uchrasa ham foizni qaytarishni talab qiladi. Islom bankida esa moliyalashtiruvchi (bank) va tadbirkor (mijoz) loyiha tavakkalchiligini o'zaro taqsimlaydi. Agar loyiha foyda keltirsa, kelishilgan nisbatda taqsimlanadi; agar zarar ko'rilsa, u ham kelishilgan shartlar asosida taqsimlanadi (odatda kapital kiritgan tomon kapitali bo'yicha, mehnat kiritgan tomon mehnati bo'yicha zarar ko'radi). Bu tamoyil adolatni ta'minlashga va moliyaviy resurslarni samaraliroq investitsiyalashga undaydi.

Banklar kechikkan to'lovlar uchun jarimalarni o'z foydasiga olmaydi, balki ularni xayriya maqsadlariga yo'naltiradi. Bu ham islom bankining ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy qadriyatlarga sodiqligining bir ko'rinishidir.

Islom banki o'zining operatsion tamoyillarini amalga oshirish uchun bir qator o'ziga xos moliyaviy shartnomalardan foydalanadi. Bularning asosiylari murabaha, ijarah, mudarabah va musharakahdir.

Murabaha: Bu eng keng tarqalgan va oddiy islomiy moliyalashtirish usullaridan biridir. Murabahada bank mijoz xarid qilmoqchi bo'lgan tovarni sotuvchidan sotib oladi va uni mijozga oldindan kelishilgan ustama (foyda marjasi) bilan qayta sotadi. Mijoz summani muddatli to'lovlar bilan yoki bir martalik to'lov bilan to'lashi mumkin. Bu shartnoma savdo operatsiyasi bo'lib, foizga asoslangan kredit emas. O'zbekistonda Islom taraqqiyot bankining Islom Xususiy Sektorini Rivojlantirish Korporatsiyasi (ICD) 2006 yildan beri 15 tijorat banki va 2 lizing kompaniyasi uchun 285 million dollar miqdorida Murabaha moliyalashtirish liniyalarini ma'qullagan.

Ijarah: Ijarah islomiy lizing shartnomasidir. Bu shartnomada bank biror aktivni (masalan, mashina, bino yoki uskunani) sotib oladi va uni mijozga ma'lum bir muddatga ijaraga beradi. Mijoz ijaraga olingan aktivdan foydalanish evaziga ijara haqi to'laydi. Shartnoma muddati tugagandan so'ng, aktiv bankka qaytarilishi yoki mijozga sotilishi mumkin (ijarah muntahiya bittamleek).

Mudarabah: Mudarabah shartnomasi foyda va zararni taqsimlashning bir turidir. Unda bir tomon (rab ul-mal) kapitalni taqdim etadi, ikkinchi tomon (mudarib) esa

o'zining mehnati, boshqaruvi va tajribasini kiritadi. Agar loyiha foyda keltirsa, u oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlanadi. Agar zarar ko'rilsa, u faqatgina kapital kiritgan tomonning moliyaviy kapitalini kamaytiradi (agar zarar mudaribning beparvoligi yoki qoidabuzarligi tufayli bo'lmasa). Mudarib esa o'z mehnati uchun haq olmaydi.

Musharakah: Musharakah ham foyda va zararni taqsimlash shartnomasi bo'lib, bunda ikki yoki undan ortiq tomon birgalikda kapital kiritadi va biznes loyihasida sherik bo'ladi. Kapital kiritgan tomonlar foydani oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlaydi, zarar esa ularning kapital hissalarini nisbatida taqsimlanadi. Har bir sherik loyihani boshqarishda ishtirok etishi yoki bir tomon boshqaruv vazifasini o'z zimmasiga olishi mumkin. Musharakah islom moliyasida eng afzal ko'riladigan shartnoma turlaridan biri hisoblanadi, chunki u tavakkalchilik va daromadni eng adolatli tarzda taqsimlaydi.

Islom banki nafaqat shariat qoidalariga rioya qilish bilan cheklanib qolmay, balki Maqasid al-Shariah (shariatning oliy maqsadlari) ni amalga oshirishga ham intiladi. Bular insonning e'tiqodini, jonini, aqlini, naslini va mol-mulkini himoya qilish kabi fundamental qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Islom moliyasining axloqiy o'lchovlari ijtimoiy-iqtisodiy adolatni ta'minlash, boylikning adolatli taqsimlanishini rag'batlantirish va jamiyat farovonligini oshirishga qaratilgan.

Islom banki tarafdorlari uning iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etishga, kambag'allikni kamaytirishga va barqaror rivojlanishga hissa qo'shishiga ishonadilar. Tavakkalchilikni taqsimlash tamoyili iqtisodiy o'sishga ko'proq shaxsiy mas'uliyatni yuklashga va spekulyativ moliyaviy faoliyatni cheklashga yordam beradi. Ribo taqiqi esa boylikning bir guruh qo'lida to'planishining oldini olishga qaratilgan bo'lib, ijtimoiy tenglikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Biroq, tanqidchilar islom banki ba'zan faqat "qonuniy hiylalar" dan foydalanib, foizni boshqa nom ostida yashirishini ta'kidlaydilar. Ular islom bankining chinakam axloqiy investitsiya modellarini yetarlicha ishlab chiqara olmaganini va an'anaviy banklarga nisbatan yuqori xarajatlar va tavakkalchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini aytishadi.

Shunday bo'lsa-da, Maqasid al-Shariah doirasida islom bankining asosiy maqsadi shunchaki moliyaviy foyda olish emas, balki jamiyatga ijtimoiy va iqtisodiy foyda keltiruvchi faoliyatni qo'llab-quvvatlash ekanligi muhimdir.

Islom bankining global miqyosda o'sishi uning bir qator jihatlari bilan bog'liq.

U bir tomondan "ilohiy hidoyatga qaytish" sifatida qabul qilinib, musulmon aholisi uchun axloqiy va diniy jihatdan maqbul moliyaviy alternativani taklif etadi.

Boshqa tomondan, u ijtimoiy mas'uliyatli investitsiyalar va barqaror moliya tamoyillarini qidirayotgan kengroq mijozlar bazasini ham o'ziga jalb qilmoqda.

Tartibga solish masalasi islom banki uchun muhim chaqiriqdir. Ko'pgina mamlakatlarda islom banklari an'anaviy bank tizimi uchun yaratilgan qonuniy va tartibga soluvchi doiralarga integratsiyalashga harakat qiladi. Bu esa qonuniy va buxgalteriya hisobi standartlarini moslashtirishni talab qiladi. Islomiy moliya uchun

maxsus tartibga soluvchi organlar va standartlarni ishlab chiqish, shariatga muvofiqlikni ta'minlash va tizimning barqarorligini kafolatlash zarur.

Kelajak istiqbollari nuqtai nazaridan, islom bank sektori an'anaviy banklardan tezroq o'sishda davom etishi kutilmoqda.

Bu o'sish nafaqat musulmon davlatlarida, balki G'arb mamlakatlarida ham kuzatilmoqda, chunki islomiy moliya axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatli investitsiyalarga qiziqish ortishi fonida o'ziga xos takliflarni taqdim etadi.

O'zbekistonda ham islom moliyasini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar mavjud. ITB Guruhining mamlakatdagi faoliyati, ICD va ITFC ning mahalliy banklar va lizing kompaniyalariga moliyalashtirish liniyalarini taqdim etishi, bu sohaning kelajakda yanada kengayishiga zamin yaratadi.

Kelajakda hukumat tomonidan islom moliyasini tartibga solish uchun tegishli huquqiy va me'yoriy baza yaratilishi, shuningdek, jamoatchilik orasida uning tamoyillari bo'yicha tushunchalarni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu, o'z navbatida, O'zbekistonning iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashga va moliyaviy xizmatlarning xilma-xilligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Islom banki o'zining noyob tamoyillari bilan moliyaviy dunyoda tobora muhim o'rin egallab bormoqda.

Uning asosiy shariatga oid tamoyillari ribo, g'arar va maysirning qat'iy taqiqlanishini o'z ichiga oladi, bu esa haram faoliyatdan voz kechish va moliyaviy operatsiyalarni axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi.

Operatsion jihatdan, islom banki real aktivlarga asoslangan moliyalashtirish va tavakkalchilikni, shuningdek, foyda va zararni taqsimlash (PLS) kabi tamoyillarni ilgari suradi. Murabaha, ijarah, mudarabah va musharakah kabi asosiy islomiy moliyaviy shartnomalar ushbu tamoyillarni amalda qo'llashning asosiy vositalaridir.

Islom bankining Maqasid al-Shariah doirasidagi axloqiy va ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari, jumladan, adolat, tenglik va jamiyat farovonligini ta'minlashga qaratilganligi uning umumiy murojaatini kuchaytiradi.

Global miqyosda islom banki tez sur'atlar bilan o'sishda davom etmoqda, bu esa uning nafaqat diniy, balki axloqiy va barqaror investitsiya variantlarini izlayotgan kengroq auditoriya uchun jozibadorligini ko'rsatadi.

O'zbekiston kabi rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun islom moliyasi diversifikatsiya, investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun muhim vosita bo'lishi mumkin.

Kelajakda islom bankining tartibga solish muammolarini hal qilish, uning axloqiy maqsadlarini to'liq ro'yobga chiqarish va chinakam innovatsion moliyaviy modellar yaratish orqali yanada mustahkamlanishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- [1] El-Gamal, Mahmoud A. *Islom moliyasi: Huquq, Iqtisodiyot va Amaliyot*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- [2] Ayub, Mohammad. *Islom moliyasini tushunish*. Chichester: John Wiley & Sons, 2007.
- [3] Chapra, M. Umer, and Habib Ahmed. *Islom Moliyasi: Etik Asoslar va Zamonaviy Amaliyot*. New York: Routledge, 2018.
- [4] Usmani, Muhammad Taqi. "Islomda Riboning Taqiqi." *Islom Iqtisodiy Tadqiqotlari*, vol. 2, no. 1, 1994, pp. 1-27.
- [5] El-Gamal, Mahmoud A. "Ghararni klassik islom huquqshunosligida taqiqlashning iqtisodiy izohi." *Islomiy Iqtisodiy Tadqiqotlar*, vol. 16, no. 2, 2009, pp. 1-32.